

De mens in de gemeente

door Prof. Dr K.H. Miskotte¹

De "eeuw der kerk"

Omstreeks 1920 na de vorige wereldoorlog werd de kerk weer ontdekt. Er moet wel bij gezegd worden: door wie? Natuurlijk door de buitenwacht, want de gemeente zelf heeft zo'n ontdekking minder nodig! En toch was ze erin betrokken en werd door de ontdekking geschokt, enigszins, en begon met enige verwondering zichzelf te herontdekken. Dibelius schreef zijn vermaarde boek, het enigszins zelfbewuste manifest: *Das Jahrhundert der Kirche*.² Tegen het individualisme, dat de wereld versplintert, vooral ook tegen en tot de jeugdbeweging, die wel, bij alle protest, begon te ontdekken dat staat en maatschappij en zede óbjectieve goede machten kunnen zijn, die evenwel de kerk of niet kende of juist als vrijstad voor het individualisme beschouwde, dat elders meer en meer verdrongen werd. Maar toen reeds werd tegenover "de eeuw der kerk" een zekere weemoed openbaar. "Voorlopig is de enkeling in de strijd (op leven en dood) om de zin van zijn leven geheel op zichzelf aangewezen. Van de kant van de kerken (ergens anders vandaan nauwelijks) krijgt hij geen noemenswaardige hulp. Eenzaam ontvangt hij zijn wonden, eenzaam bevecht hij zijn overwinningen, eenzaam lijdt hij zijn nederlagen, eenzaam sluit hij vrede of trekt zich terug, maar ook in zijn resignatie en zijn laatste schrede tot haar eenzaam en verlaten. En als hij over de goedbedoelde woorden, die tot hem gericht worden, spot, dan doet hij dat omdat hij zich evenals Job bespottelijk gemaakt voelt. Zolang dat zo blijft, zal het individualisme ons noodlot zijn." (Karl Möller in *Die christliche Welt* Jg. 1928, S. 31).

Leer en cultus werden in die tijd in een nieuwe glans gezien. De *Leer* bevatte de waarheid en wijsheid Gods te midden van ons relativisme, de *Cultus*, de *Eredienst* bevat de grote bovenpersoonlijke vormen, waarin de zin van het leven voor Gods aangezicht gestalte krijgt. Het *Berneuchener Buch*³, samengesteld door theologen, predikanten, artsen, kunstenaars, pedagogen, jeugdleiders, juristen en... *Rittergutsbesitzer*, die alle door de *Jugendbewegung* waren heengegaan, heeft in dit opzicht belangrijke diensten gedaan. Als men het nu leest, komt men wel onder de indruk dat de Duitse kerk ons in de ontmoeting met de vragen van de dag toentertijd minstens een kwart eeuw vooruit was, maar ook daarvan hoe bij uitstek tragisch het falen van deze beginselen is geweest ten aanzien van de met sacrale macht optredende profane leer en cultus van de SS-ideologie. Was het niet ook doordat er in de "eeuw der kerk" veel te veel eenzamen waren en door eenzaamheid verwilderden? Was het niet omdat de *Leer* te weinig het *humanum*⁴ beroerde en wist te doordringen; ook omdat de *Cultus* te weinig handeling bevatte die handel en wandel zou kunnen heiligen?

¹ Uit: *Wending* 5 (1950) 5/6, 235-251.

² Otto Dibelius, *Das Jahrhundert der Kirche*. Berlin: Furche-Verlag 1926.

³ *Das Berneuchener Buch - Vom Anspruch des Evangeliums auf die Kirchen der Reformation*. Hamburg: Hanseatische AV, 1926. Boek van de Berneuchener liturgische vernieuwingsbeweging. Auteurs waren Wilhelm Thomas, Ludwig Heitmann, Karl Bernhard Ritter en Wilhelm Stählin.

⁴ **Orspronkelijke voetnoot van de redactie:** *humanum* = het menselijke leven.

Een soortgelijke herontdekking van de kerk was min of meer kenmerkend voor de jeugd in andere landen van Europa, zoals uit het prachtige overzicht van Hans Hartmann⁵ kan blijken. Ten onzent werd, om iets te noemen, de 'jongere' ethische theologie die, in onderscheiding van de oudere van Gunning, weinig oog had voor kerk, leer en cultus, opgevolgd door een nieuwe generatie, die daarmee intens bezig was. Zelfs de jaarlijkse conferenties te Barchem (van de 'Oud-Woodbrookers') ondervonden de duidelijke weerslag van de veranderde geestesrichting en het sterk gewijzigde levensgevoel. Tot in de rijen van de arbeidersbeweging drong iets door van een zeker respect en erkenning tegenover het gegeven en de pretentie van de kerk als objectieve instantie in het volksleven. Waarheen men zich echter wachtte te wenden! Was het niet óók omdat de gemeenschap daar toch niet opgewassen scheen tegen de eenzaamheid?

De ontkerkelijking

De "eeuw der kerk" (die trouwens ook de "eeuw van het kind" gedoopt was en tegelijk: de "eeuw der techniek") heeft intussen de secularisering van het leven *niet gestuit*, de ontkerkelijking niet tegengehouden. Integendeel, deze is hand over hand toegenomen. Het tempo, zoals wij het statistisch waarnemen, kan men gerust (en niet alleen van 'kerkelijk', ook van cultureel en humanitair standpunt) ontstellend noemen. Uit de loop der ontwikkeling blijkt duidelijk dat de ontkerkelijking niet (als aan het eind van de achttiende eeuw) gepaard gaat met toenemend individualisme, vrijheidsdrift, persoonlijk onderzoek, eigen cultuur, maar integendeel dat de eenzaamheid der mensen nauwelijks meer persoonlijke trekken draagt, door eigen levensvragen nauwelijks nog wordt opgedreven, dat in zoverre dus de nieuwe kerkelijke wending, de oppositie tegen het 'individualisme', een verkeerd gekozen front was.

De ontkerkelijking heeft vele oorzaken, die we hier niet behoeven na te gaan, ze zal in de komende tijd zich uiten in voortgaande massificering, toenemende machtspositie van de profeten, dat zijn de politieke leiders, onmisbare welstands- en heilsbemiddeling van de priesters, dat zijn de uitvinders en economen, steeds bredere invloed van de levieten, dat zijn de bedrijfsleiders. De totaalstaat zal dreigen! Voor het dogma is gezorgd, de cultus met vaandeleed en velerlei emblemen verenigt enigermate de losgeslagen belangengroepen, er is een onfeilbare leiding, leertucht, ontzetting uit het ambt. Het 'individualisme' wordt te allen kant zo grondig om hals gebracht dat de conservatieve geesten elegieën dichten als over het verloren heil en van de weeromstuit een nieuw liberalisme voorstaan, dat echter in de gang van de maatschappelijke ontwikkeling nauwelijks een voet aan de grond krijgt. De waardering van de kerk is in het heden daarom uiterst labiel en door het politiek oordeel mede bepaald.

Tóch de kerk!

Na de Tweede Wereldoorlog ziet men hoe het interne besef der kerkelijke bewustwording, ondanks de teleurstelling, met grote schreden voorwaarts gaat. In alle democratische

⁵ Hans Hartmann, *Die junge Generation in Europa*. Berlin: Der Neue Geist, 1930.

landen! Omdat er geen geestelijke leiding is voor het volk, als men, terecht, de leiding van de staat in dit opzicht uitsluit. In het vacuüm van het relativisme treedt dan opnieuw en veel bewuster de Leer, de vertolking van het Woord Gods. In de nood van de eenzaamheid treedt nu, en veel intenser, de liturgische gemeenschap. Zo is de bedoeling. Ten aanzien van de wereld en het tegenwoordig bestel der volken, die meer en meer object in plaats van subject der geschiedenis worden en dáárdoor van een menswaardig bestaan worden beroofd, ontwaakt het *apostolaat*, dat van meet af op de volken was gericht en dat in het middeleeuwse *corpus christianum*⁶ een voorlopige vervulling bereikt had. Het apostolaat? Ja, als van voren af aan, zegt de ontwaakte kerk. In deze wanhopige situatie? Ja, de apostel verscheen ook in de oertijd der kerk in nauw verband met de apocalyptische ondergangen. In de opvolging of navolging der apostelen zou het niet vreemd zijn als het er weer zo mee stond en als het weer vorm kreeg in Leer en Cultus.

Van dit alles is de 'nieuwe kerkorde'⁷ van de Nederlandse Hervormde Kerk een teken, een uiteraard vage aanduiding, ondanks de doorwrochte bouw van het geheel en de grootse dagdroom die dit werk heeft voortgestuwd. De weerstanden van rechts en links zullen zeker gaandeweg afnemen. De gemeenten zullen een bedding vinden voor hun initiatief en een geleide bij hun werkzaamheden. De onwennigheid tegenover de 'Raden van bijstand', die de bezinning op de apostolische roeping hebben te dienen (Raad voor Kerk en Overheid, Kerk en Samenleving, Kerk en Israël, Jeugdraad enz.) zal overgaan in een dankbaar gebruik maken van deze in de moderne maatschappij onmisbare concentratie van deskundigen. Wij gaan aan alle aspecten van het 'Dienstboek', van de 'Proeve van nieuw belijden'⁸, van het oecumenisch verband nu voorbij en duiden alleen aan dat de kwantitatief voortgaande ontkerkelijking dus gepaard gaat met een *kwantitatief toenemende bewustwording en activering* van de christelijke gemeente. Er vindt een scheiding der geesten plaats, die echter niet meer als antithese wordt beseft. Enerzijds niet omdat de kerk te weinig gewicht heeft in de wereldstrijd, anderzijds omdat de kerk geen gewicht hecht aan het isolement, en haar kracht veeleer zoekt in solidariteit met de wereld. Zo is de kerk wakker en present. Gemeten aan een niet zo heel lang verleden is er werkelijk een verandering ingetreden, waarbij geen antithese overblijft dan de in de diepte gegevene en de in de ontmoeting zich openbarende, dus juist niet een 'principiële', waarbij de kerk zich op het 'standpunt' stelt dat in haar isolement haar kracht ligt. Nu zullen, ongestoord door de demonie der zelfhandhaving en eigen glorie, de gemeenten geen belijdenis hebben dan die wordt uitgedragen in de verkondiging van het evangelie. Nu zullen de gemeenten in de wereld zijn als oasen van broederschap, nu zal men onder de volkeren zeggen: daar wordt iets onvergelijkijks groots

⁶ **Oorspronkelijke voetnoot van de redactie:** *Corpus christianum* = christelijke orde (aanduiding van de gekerstende samenleving der Middeleeuwen).

⁷ De Nieuwe Kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk werd voorbereid vanaf december 1945, vijf jaar later vastgesteld en trad in 1951 in werking.

⁸ Aan de voorbereiding van wat later *Fundamenten en Perspectieven van belijden* is gaan heten, heeft M. als kerkelijk hoogleraar meegewerkt. Hij schreef er vanaf 1948 regelmatig over in *In de Waagschaal*. Die artikelen werden bewerkt en gebundeld in het boek *De kern van de zaak*. Nijkerk: Callenbach 1950. VW 11.

verricht! Daar, in de Kérk! En wat meer is, door de Kerk buitenshuis, ver van huis, midden in het al vreemder wordende land van de moderne civilisatie!

Voorgevoelens

Dit moeten wel te grote woorden zijn! Is dit nu wat 'Gemeenteopbouw'⁹ voorzweefde? We schijnen al verder te zijn! We nemen reeds deel aan het apostolaat! Maar hebben we al geleerd te leven als gemeenschap met elkander van de avondmaalstafel tot in het dagelijkse leven? Is er vergeving en begrip wederkerig tussen de groepen die van elkaar vervreemd waren? Als de gemeente ook een zichtbare zijde heeft, en als de waarmerken der eenheid, heiligheid en katholiciteit ook in de plaatselijke gemeente hun weerglans hebben, durven we dan met vrijmoedigheid onszelf en onze omgeving aanzien? Men kan daarop antwoorden: wij weten de pijnlijke *tekorten*, zelfs de gruwelijke liefdeloosheden, we weten dat het aan kennis, aan ijver, aan vreugde ontbreekt - maar de oude, quasi logische orde volgens welke we eerst écht gemeente moesten zijn, aler we naar buiten konden gaan, hebben we doorbroken. We menen dat wie *samen aan hetzelfde werk*, namelijk het apostolaat beginnen, juist *dáárin* zullen verenigd worden tot een levende gemeenschap. We zullen dit, dunkt mij, kunnen toestemmen en toch sommige voorgevoelens niet kunnen verdrijven, met name het stellige vóórgevoel dat wij te laat zijn. De empirische kerk *houdt het niet!* Waarmede wij dan niet bedoelen haar machtspositie of althans haar bevoorrechting, of minstens haar vrijheid, en nog minder haar geestelijk, wijsgerig, apologetisch defensief, maar precies het *offensief*, de indertijd met zo weldadige geestdrift uitgeroepen agressie, dat is: juist het apostolaat waartoe zij zich geroepen weet. De oorzaak daarvan (of de in het voorgevoel veronderstelde oorzaak) ligt niet allereerst in de overmacht en de verharding van de wereld, niet in de onmogelijkheid dat hier en daar een christelijke gemeenschap door *comprehensive approach*¹⁰ een sociaal reïntegratiecentrum zou kunnen worden. De donkere voorgevoelens komen op uit de vrees dat de *empirische gemeente* zelf in zo uitgebreide mate *object van evangelisatie* zal moeten zijn, dat de kernen, die het werk naar buiten moeten wagen, te klein worden om het te kunnen dragen. Bij aanpassing aan het feitelijk bevattingsvermogen en de gerede ontvankelijkheid van de empirische gemeente, die meer 'schare' dan gemeente schijnt, zal de kern de rechte opwekking missen, zij zal worden ópgehouden en haar geestdrift zal licht gedoofd worden. Het is bijna een publiek geheim dat verscheidene pioniers met ontmoediging worden bedreigd, omdat de tegenstelling niet zozeer tussen de wezenlijke pretentie van de gemeente en de praktijk, maar reeds tussen een minimum van geestelijk initiatief en de aperte onhoudbaarheid van nationale en plaatselijke denkgarelen kortweg grotesk is. Het conservatisme kan een zorg voor een heilige, zinvolle traditie vertegenwoordigen, maar het is meestal werelds gesproken een burgerlijke domheid, en Bijbels gesproken een stuk spijkerharde boze

⁹ De werkgroep Gemeenteopbouw binnen de NH Kerk werd opgericht in augustus 1940 op initiatief van dr. Hendrik Kraemer en hield zich in de oorlogsjaren bezig met de vormgeving van nieuw kerkelijk elan na de oorlog.

¹⁰ **Oorspronkelijke voetnoot van de redactie:** *Comprehensive approach* = alles omvattende aanpak (term uit de Zendingswereld. Zie artikel Dr Hoekendijk) [in hetzelfde nummer van *Wending*].

verharding van het hart, dat weigert te leven in de oorspronkelijke en omwentelende kracht van het profetisch en apostolisch Woord. Dat zulk een verschil, spanning en vervreemding tussen de gemeenteleden zelf reëel is, blijkt wel uit het feit dat, over het algemeen, vijf jaar na de bevrijding en na vijf jaar van vernieuwende arbeid onder de 'werkorde' in de Nederlandse Hervormde Kerk, de grote meerderheid der gemeenteleden *niet gegrepen is door het uur*, de wending, de kansen van deze tijd. Dit is zeker niet zonder meer te wijten aan de 'domineeskerk'. Een deel van de gemeenten en een groep meelevend en medestrijders in de gemeenten behoorden niet meer tot het onmondig gebleven en remmende 'kerkvolk' van eertijds. Men kan niet meer zeggen dat de nieuwe kerkorde een zaak is van predikanten en professoren. Men kan evenmin zeggen dat dit het geval is met de liturgische bezinning en wel allerm minst van de apostolaire arbeid, die zeer nadrukkelijk de trekken van een 'lekenapostolaat' (wanneer men het foutieve woord even wil laten passeren) vertoont, zou men dit kunnen volhouden. De zaak is onzes inziens deze, dat de belangen en de belangstellingen tussen *kern en omtrek* van de empirische gemeente zelf te zeer *divergeren*. Ook waar de spanningen niet zo geladen zijn dat de voortrekkers (ik denk aan Kraemer en de zijnen), naar de bevinding geoordeeld!, reden zouden hebben van teleurstelling te spreken, blijven de meest uiteenlopende posities intact en schijnen niet te weten dat er een synthese mogelijk is. Vandaar de volkomen tegenstrijdige klachten: de een ziet simplisme in wat voor de ander hoogdravend is, de een heeft de Leer en de Cultus herontdekt, maar is daarbij wat koud gebleven en is eraan toe zich wat te warmen aan de mystiek (en hij heeft het waarachtig nodig ook voor zijn roeping in de wereld) en de ander zit nog tot over de oren in het piëtisme en moet nog de macht, geborgenheid en binding van het Objectieve leren verstaan. De één is bezorgd dat we de cultuur loslaten en zou de staat een sacrale functie willen geven naast en bijna boven, in elk geval vóór en ná het werk der kerk, en de ander wil een oordeel over, een verwerping van de cultuur om naar het voorbeeld der 'oerchristelijke gemeente' zich af te scheiden van de verdorven wereld. Velen in de gemeente zelf zijn niet in staat te getuigen op de plaats, waar zij gesteld zijn; en anderen doen plaatsbekledend dit werk met een intensiteit die hun energie schier uitput. Enkelen, misschien meer mensen dan wij weten, worden continu overvraagd en overbelast ten gevolge van de ondragelijke divergentie van de geestelijke belangen van de gemeente die geméente is en die van de gemeente die nog tot ontwaken moet komen.

Reacties tegen het activisme

Het is dan ook allerm minst te verwonderen dat er reacties optreden tegen de feitelijke uitloper van wat apostolair bedoeld is, namelijk de activering en het activisme. Tekenen daarvan zijn de 'klooster'gemeenschap van Cluny¹¹, het werk op Iona, de retraitebeweging ten onzent, de vraag naar persoonlijk toegepaste prediking, naar diepere zielszorg, naar psychagogie, het opleven van de bevindelijkheid en dat alles wat *tot redding van de stilte, de ingetogenheid*, een ware ascese, een zuivere tucht en levensstijl iets zou kunnen bijdragen. Het gaat niet aan dit met de dooddoener: "piëtisme" te onderdrukken, om van andere

¹¹ Nu beter bekend als de vooral bij veel jongeren populaire oecumenische communiteit van Taizé.

verwijten als “sentimentaliteit”, die vlucht zou zijn voor de hardvochtige aard van het moderne leven, “bourgeois-mentaliteit”, die zich tegen de onverbiddelijke voortgang van de verzakelijking van het mensenleven verweren zou - niet te spreken. Er is, dunkt mij, werkelijk een dreigend gevaar dat wij *leeglopen* en vóór de tijd terzijde geworpen worden als geestelijk onnut, indien we niet het innerlijke leven erkennen en beschermen, ons daarin oefenen om van daaruit vruchtbaar te worden. Aan het woord ‘mystiek’ is ons weinig gelegen. De Bijbelse bezwaren die reeds tegen een bijzondere nadruk op het ‘persoonlijke’ zich verheffen, moeten ons wel voor ogen staan, voor een cultus der zielsbelevingen moeten we ons hoeden. Het gaat ons om de méns. Dat de mens als mens in de moderne samenleving dreigt verdrukt te worden is ons duidelijk, onzes inziens dáártegen stelt de kerk (tóch de kerk!) zich in het geweer. Maar er komt, wonderlijk genoeg, langzamerhand, ook iets aan de dag van de *nood van de mens*, nota bene in de geméente.

Het is alsof we, al organiserend, vergeten dat we mensen willen bereiken, helpen, zegenen, en het is alsof we, zeer geactiveerd, vergeten dat we zelf een mens zijn, die tot een eigen leven en werk, een eigen vrede, een eigen uitzicht komen mag. Verbazend inderdaad is de vaart waarmee we aan onszelf voorbij draven. Vroeger dachten wij dat dit een gevaar was bij een algemene activering in jeugdwerk, kerkkoren, conferenties, kortom bij alles wat de bestaande, half seculiere gemeenschapsvormen wilde doen gedijen en bloeien - nu weten wij dat dit gevaar ook de *géestelijke mobilisering* van kerkenraden en bedieningen bedreigt. Want het is theologisch wel juist dat echt geestelijk ontwaken zowel de enkeling tot de gemeenschap brengt als de geest der gemeenschap toevoert aan de enkeling, in de praktijk kan de mens echter ook bij louter principiële en trouwhartige kerkelijke bemoeienissen schade lijden aan de ziel, in zijn leven. Dat komt omdat geen eschatologische beschouwing van de kerk en geen noodzakelijk distantie nemen van de wereld verhinderen of verhelpen kan dat wij in de publiciteit de methoden van de tijd nodig hebben, onze tol betalen moeten aan een cultuurloze civilisatie (om te beginnen: aan een tempo dat met de structuur der ziel in strijd is) en, in afweer van het collectivisme, tot een eigensoortig *kerkelijk collectivisme* vervallen. Het is werkelijk de nood der wereld die ons uit het verderfelijke individualisme gedreven heeft, het is het begrip voor de honger naar gemeenschap die ons contact deed zoeken, apostolisch en pastoraal, met bewegingen waarin dezelfde hunkering leefde. En juist op *deze* weg zouden we nu in formalisme, bureaucratie, klerikalisme verstrikt raken en moe worden van een strijd waarbij wij schijnen in de lucht te slaan, terwijl de waarden waarom het te doen was ons evenzeer beginnen te ontgaan als de tegenstander of partner, als de naaste, wiens mens-zijn wij wilden óphelpen door het evangelie en het dienstbetoon. Het gaat om de mens in de gemeente! Het pastoraat schijnt door de grootscheepse strategie van de geactiveerde kerk in een uithoek gedrongen te worden.

Cultuur

Het ligt voor de hand hier te vermoeden dat iemand die zo de reacties op het activisme waardeert of daarvoor althans ruim plaats maakt als nuttig tegenwicht, zich bezorgd maakt voor de cultuur. En zulk een zorg schijnt een *soort snobisme* te zijn in de ogen van vele

kerkelijke ijveraaars. Niet dat men zeggen zou: dat is wereld, het gaat maar om het behoud der ziel. Niet dat men beweren wil: dat is slechts *'geistiges'*, bij ons gaat het om *'geistliches'* leven. Maar de zorg voor de onmiddellijke nood van de zorg en de zorg voor de opbouw der gemeente, opdat ze het werk in de gemeente zou kunnen dragen, eist zozeer alle krachten op, dat cultuur voor velen een *luxe* werd, waar we in betere, rustiger tijden misschien weer eens behoefte aan zullen gevoelen. Evenmin als aan het woord *'mystiek'* moeten we in dit opstel aan het woord *'cultuur'* trachten een bepaalde theologisch en wijsgerig verantwoorde plaats te geven, Zoals de definitie van mystiek wisselvallig is, zo ook die van cultuur. Wij bedoelen *niet* de civilisatie van *"The Great Society"*¹² en evenmin een pseudoreligie van *"Schöngelster"* terzijde, maar eenvoudig de persoonlijke en bovenpersoonlijke ordening van het mens-zijn op aarde, de verzichtbaring van de geest en de vergeestelijking van het zichtbare, gelijk het bij het mens-zijn behoort.

Het is mijns inziens niet geoorloofd wat bijvoorbeeld Huizinga in zijn *Geschonden wereld*¹³ als afval, verwildering, en verdwazing heeft gezien te houden voor een gruwelverhaal van een sensitief negentiende-eeuwer, die te veel dierbare dingen, te veel spirituele weelden zich nog zag ontzinken. Ook hier gaat het om de mens en het heil dat God voor hem op deze aarde heeft willen bereiden tot verheerlijking van zijn Naam. Wij waren ons er tijdens de strijd tegen het schrikbewind van de bezetter toch van bewust dat, als de *vrijheid* overal zou verraden zijn, haar *laatste burcht* de kerk zou zijn? Waarom zijn wij er nu niet even stellig van overtuigd dat, indien de cultuur overal in de wangedrochten der civilisatie zal zijn verwrongen, haar *zuiverst zaad* in het verborgene bewaard zal blijven in de gemeente van Christus? Dat wij in het offensief blijven steken, dat wij mislukking voorvoelen, dat de kerken zo klein zijn dat de gemeenten grotendeels zelf *'schare'* schijnen, dat we door ons onvermijdelijk activisme verward worden in de vulgariteit van het huidige kunst- en vliegwerk brengt met zich dat niet duidelijk wordt hoezeer de *gemeente* van de Heer Christus *bestemd is om als het ware zich borg te stellen voor de waarheid en goedheid, de schoonheid en wijsheid, die het mens-zijn behoren te kenmerken*. De gemeente heeft niet te streven naar een verchristelijking of een verkerkelijking van de cultuur, maar ze is in haar bestaan zelf en *als zodanig* het teken dat God de creatuur begiftigd heeft tot dat mens-zijn dat wij *'cultuur'* mogen noemen of anderszins, maar dat altijd de dimensie heeft van de heerlijkheid van het Rijk, tot zelfs waar de contrastmatige trekken schijnen te overwegen. De gemeente zou verraad plegen aan het mens-zijn, dat God in de mens-*wording* gerechtvaardigd heeft, indien zij zich distantieerde van de misère en de grandeur van de worsteling der mensheid om het mens-zijn, om het bestand en de eer, de diepte en de glans van het leven op deze aarde. Helaas geldt evenwel het woord van Hugo von Hofmannsthal (in 1907 gesproken) nóg en in een catastrofale zin: *"Deze tijd is tot stervens toe vol met niet-gerealiseerde mogelijkheden en tegelijkertijd is zij tot verstikkens toe vol met dingen die*

¹² Dit artikel verscheen in 1950. Het eerste publieke gebruik van deze uitdrukking dateert uit de verkiezingscampagne van Lyndon B. Johnson in 1964...

¹³ Johan Huizinga, *Geschonden wereld - een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1945. Nog tijdens de bezetting geschreven en verschenen.

alleen maar schijnen te bestaan om hun levenshoud en die toch geen leven in zich dragen”¹⁴ - en is dat niet een omschrijving van een verstorven mens-zijn?

Toch eerherstel van het individualisme?

Wij moeten geen ander doel hebben dan gemeente van Christus te zijn, vergaderd door zijn Woord, gevoed door zijn sacrament, geleid door zijn Geest, en wederom als zo vergaderd, gevoed en geleid: *geméente, koinonia*, gemeenschap, die tot in alle lagen van het bestaan reikt. Maar was het niet een overdrijving als we vroeger zeiden dat het alleen maar op de gemeente aankomt of later onmiddellijk van de gemeente, apostolair, op de wereld overgingen *alsof de geméente niet bestaat uit eenlingen*, mensen, elk met een onherhaalbaar leven en lot, elk met een eigen onvergelijkelijke bestemming, alsof we op kerkelijk gebied nu eens in alle stilte ons encanaileren konden met de verleidelijke spreuk van de totaalstaat: “Het algemeen welzijn gaat voor het individueel belang”.

Deze dingen zijn te vanzelfsprekend om er nadruk op te leggen, en de toestanden zijn er veelal niet naar dat het pedagogisch wijs kan heten er nadruk op te leggen. Want het zou kunnen schijnen dat we zouden aansturen op een eerherstel van het individualisme, zij het op ‘kerkelijk gebied’, op ‘geestelijk’ terrein. Zeker is het onze overtuiging dat een bad in Kierkegaard ons zeer, zeer heilzaam zou zijn, ook dat de hele fatale ernst van het existentialisme in zijn extreem vrijheidsbegrip niet *dáárin* fataal is dat de enkeling daar weer ernstig genomen wordt. Maar wij laten dat rusten, we kunnen niet in ernst een eerherstel van het individualisme bepleiten als we de verworvenheden van het vernieuwde kerkelijk bewustzijn recht peilen en waarderen als winst van Bijbels gehalte.

Nu, het is voldoende elkaar te herinneren dat de gemeente van Christus juist *de* plaats is waar de spanning van enkeling en gemeenschap principieel is opgeheven tot wederkerigheid en harmonie. Maar dit sluit niet uit dat de accenten ongemerkt verschuiven en dat de eenzijdigheden al spoedig om een tegenwicht roepen, ook als men het over het algemeen nog niet hoort. Het gaat om de mens in de gemeente, de belijdende mens *in* de belijdende gemeente, om wat *hem toekomt* en wat hij tekort komt, ook en vooral om hetgeen hij betekent voor de empirische gemeente en wat *hij toebrengt* aan de verdieping van haar leven en tot genezing van haar kwalen, van haar lethargie of nervositeit.

De mens in de gemeente

“De wereld van de nabije toekomst zal de christelijke kerk onverbiddelijk en verdiend beoordelen naar de betekenis, die ze toont te hebben voor de reconstructie van het menselijk leven en de menselijke samenleving, want die reconstructie zal aller aandacht en energie opeisen” (Kraemer, *De nood der kerk*, 1941¹⁵). Of het oordeel der wereld ‘verdiend’ zal zijn, dat weet ik niet, bovendien kan de bedoeling van Kraemer niet zijn dat de wereld een laatste maatstaf heeft te hanteren. Maar afgezien daarvan, lijkt het mij onweersprekelijk

¹⁴ In de toespraak *Der Dichter und diese Zeit*, gehouden in 1906, gepubliceerd in Frankfurt: Fischer Verlag, 1907.

¹⁵ Lezing van dr. Hendrik Kraemer, uitgegeven in 's-Gravenhage: Daamen 1941. Ook opgenomen in *De kerk in beweging*. 's-Gravenhage: Boekencentrum 1947.

dat de gemeente ook en met name haar roeping vervult indien zij tot herstel van het mens-zijn iets wezenlijks mag bijdragen. En daarom meen ik dat het persoonlijk geestelijk leven moet beschermd worden *door* en *in* de gemeente, en daarom zie ik een innig verband tussen de ‘mystiek’ en de ‘cultuur’ in de bovenbedoelde zin. Willen wij de mens vinden die daarbuiten zwerft, dan moeten wij de *mens hierbinnen niet veronachtzamen*, niet utiel inschakelen, niet laten verkommeren in een activiteit waarbij aan geen rechtmatige retraite gedacht is. We moeten de mens niet bepreken met de leer zonder meer en niet verwijzen naar de sacramentele ruimte zonder meer en wel allerminst hem opjagen tot een belijden en getuigen, *terwijl hij nog wordende is* of in nieuwe moeite of in ongehoorde aanvechting. Willen wij in het ‘apostolaat’ iets, ja het eigenlijke doen voor de reconstructie van het mensenleven en van de menselijke samenleving, dan zullen we allereerst de mens in de gemeente de tijd en de gelegenheid moeten geven zijn *eigen, onherhaalbaar mens-zijn* onder de tucht en de leiding van Gods Woord te stellen. Hij moet het geloof innig en breed beleven en het ‘religieus gebied’ moet voor hem wegvallen. Hij mag en moet in de gemeente een *sabbat* vieren, minstens even een zone van sabbatsviering passeren. Wij pleiten niet voor de stilte die het leven te boven gaat, maar voor de stilte die de tegenpool is van de actie, ook van de kerkelijke actie. Wij pleiten niet voor een pastoraat dat de zielen weidt naar de op zichzelf juiste maar spoedig te misduiden leus: *suprema lex salus animarum*¹⁶, wij zouden het pastoraat willen zien als de pendant van het apostolaat. De mensen vlak bij ons *verkommeren*, hun levens worden vaal, hun aandacht is verstrooid, hun dagen stromen voorbij zonder veel besef van de gave Gods, die in de ons geschonken tijd ons omringt. De mensen, kerkelijke *evenzeer* als buitenkerkelijke, en ik denk ook wel eens dat in de wereld de passieve en in de kerk veeleer de actieve mensentypen zich ontledigd voelen. Het is wonderlijk hoe verwonderd velen opzien als er gesproken wordt van de *kennis* Gods, in die mystiek-cognitieve zin waarin bijvoorbeeld het Johannes-evangelie daarover spreekt. Maar in die blik van verwondering ligt ook iets van verzwegen teleurstelling en een diep heimwee, een dagend besef, dat dit geëxtraverteerde bezig zijn hen afhield van het ook voor hen bestemde deel.

Mij is opgedragen iets te zeggen over het “innerlijke leven (der kerk) te midden van de cultuur”. Nu de “eeuw der kerk” op andere wijze voortgang heeft dan bijvoorbeeld Dibelius dacht, nu we niet zo bisschoppelijk verzekerd¹⁷ zeggen: *ecclesiam habemus!*¹⁸ komt het op dat innerlijk leven, dat intieme bezig zijn wel zeer aan. Tegelijk is minder dan ooit het interne leven der kerk (in de zin van de ‘binnenlandse’ tegenover de ‘buitenlandse zaken’ der betrekkingen tot civilisatie en samenleving) te scheiden van het innerlijke, *innige leven der leden*, van het mystieke leven van de mens in de gemeente. Geen apostolaat zonder pastoraat, geen actie zonder stilte, geen marktpreek zonder retraite, geen herstel der cultuur zonder geestelijke bevinding van de geheimen van het christelijk geloof. En dit alles

¹⁶ Oorspronkelijke voetnoot van de redactie: *Suprema lex salus animarum* = het heil der zielen is de hoogste norm. [De uitdrukking is van Cicero in *De legibus*, boek III.]

¹⁷ Otto Dibelius noemde zich vanaf 1945 ‘bisschop’ in de Evangelische Kirche in Deutschland.

¹⁸ Oorspronkelijke voetnoot van de redactie: *Ecclesiam habemus* = wij hebben de kerk. [Uitspraak van Dibelius in het genoemde boek.]

niet om tot enige miraculeuze werking te komen of een topprestatie te leveren, maar om in Christus te 'blijven' en getrouw te zijn aan de waarheid Gods, in eenvoudigheid en verheuging des harten. Mens te zijn en ons niet te laten doodjagen mens te zijn en, gerechtvaardigd in de Geest, te zitten "een ieder onder zijn wijnstok en onder zijn vijgenboom"¹⁹.

In de geméente

Intussen zoeken wij de bescherming en de voeding van het persoonlijk leven niet allereerst in 'geestelijke oefeningen', al versmaden wij die niet. Wij hebben ook geen neiging nu het pastoraat van voren af aan en met toevoeging van hele missiegebieden te gaan belasten. Het gaat om het innerlijk leven der gemeente; en daarom om de méns in de gemeente. Evenzeer echter om de mens in de geméente. Strikt genomen omvat deze ruimte: "in de gemeente", het mensenleven naar alle zijden. Maar het centrum van die ruimte is de *liturgie*, de eredienst, de dienst des Woords, de dienst der gebeden, de aanbidding, de dienst der sacramenten.

Daar wordt de gemeente openbaar, zoals ze rust in haar eigen verleden, dat ten slotte niet haar verleden is, maar het tegenwoordige Verleden van het *volbrachte* werk van Christus. Daar leeft de enkeling, de eenzame op en ziet zijn eigen kleine en schuldige verleden opgenomen in dit Verleden, waardoor het geréd is, in totaal andere samenhang gebracht, verlost van het "lichaam dezes doods"²⁰, van deze doodbrengende causaliteit van de tijd, die ons overmeestert in ons eenzaam beleven, in onze eenzellige existentie. Daar wordt de gemeente openbaar zoals ze naar voren treedt in de *presentie* van Christus, om zich te laten zegenen en uitrusten tot alle goed werk. Daar komt schuchter de eenzame naar voren omdat hij, hoewel zijn buurman misschien zijn naam niet weet en niemand in de hele vergadering 'bij name' geroepen wordt, persoonlijk getroost wordt en bij name verzekerd wordt van zijn onwankelbare geborgenheid.

Daar, in de eredienst, ziet de gemeente uit naar de komende tijden, naar de nieuwe regeringsdaden van de Heer, die de "overste is van de koningen der aarde"²¹ en naar de *uiteindelijke verschijning* van Zijn heerlijkheid over de aarde in wereldlijke, ondubbelzinnige en totale tegenwoordigheid. En de enkeling weet zich mede in de verwachting gesteld als mede behorende tot de "eerstelingen der schepping" (Jak. 1: 18), als ook deelhebbende aan de "eerstelingen van den Geest" (Rom. 8: 23), hij weet zich genood de eigen borst te baden in het morgenrood dat over de eerste garven der aarde is opgegaan.

Tijdens de liturgie

In het midden van de gemeente mens te zijn, dat wil zeggen: in, tijdens en krachtens de liturgie te geloven, te beleven en te weten dat de mens niet eenzaam *is*, hoewel hij gans bijzonder en onbereikbaar is in zijn eigen diepten. Wie zal peilen wat er aan verkeerde

¹⁹ Micha 4: 4.

²⁰ Rom. 7: 24.

²¹ Opb. 1: 5.

mensen geschiedt, waar het *Woord* van genade en gericht ontvangen wordt niet als een waarheid, maar als een persoonlijke aanspraak, als een persoonlijke gave, zodat een mens van louter ondoorgrondelijke weelde opnieuw... eenzaam zou worden in een verhoogde zin, op de wijze der engelen, indien hij het niet ontving in de omvatting der *koinonia*, der gemeenschap. Wie zal het uitleggen aan wie er geen ervaring van heeft, hoe dit stil zijn met de gemeente het ware stil zijn voor de enkeling is, waarachtiger én persoonlijker dan de stilte in kloostercel of kamer, om niet te spreken van de stilte van velden en bergen? Wie zal het beschrijven hoe *dit* zingen in het midden der gemeente niet slechts een wijder of hoger, maar ook een dieper... een *persoonlijker* lofzeggen is *dan* wat we *alleen* doen of trachten te doen - om niet te spreken van de zang die hij, zij het met bewondering en geestelijke instemming, aanhoort in het gewijde concert? Wie zal de vreemdeling in deze streken overtuigen dat hier het 'eerherstel van het individualisme' naar zijn rechtmatig gehalte verwerkelijkt wordt, dat we hier, in de liturgie, werkelijk met goed recht roemen: *ecclesiam habemus!* dat we hier waarlijk, in alle onschijnbaarheid méns zijn, integraal, voor Gods aangezicht, '*ganzheitlich*', oprecht. Huisbezoek is goed, maar nooit wordt daar de kerk zo werkelijk en nooit ook wordt daar de enkeling zo volwaardig opgenomen als in de Eredienst. Geestelijke oefeningen hebben hun nut, maar nooit bereikt de mens hiermee de *menswording* die hem gewordt in het midden der gemeente in het horen van het Woord, dat daar ambtelijk, priesterlijk en profetisch wordt uitgedeeld. Bijbelkring, retraite, persoonlijke contacten, het is alles goed, het blijft alles nodig, al was het alleen maar ter wille van de volharding van de apostolaire arbeid, maar nooit ofte nimmer wordt daar iets gevonden van die *princiepelijk katholieke beleving* van het sacrament, de toe-eigening van alle gaven en weldaden van Christus, het sacrament dat de heilige spijs is van het Lichaam van Christus en... ons in het *lichaam* aanspreekt en aantast, dat mét ons in de heimelijkheid van ons bestaan daalt tot op de bodem. In iedere rechte evangelische kerkdienst is een exorcisme werkzaam. Alleen de proclamatie van het Evangelie maakt de mensen immuun tegen de suggestie der leugengeesten, alleen de uitdeling van de schatten der liefde verstoort de eenzaamheid. In iedere godsdienstoefening wordt de geest van de mechanisering, de macht der "*Vermassung*", de ban van het nihilisme gebroken. Daar wordt de verborgen mens aangesproken en opgeroepen uit de zelfvervreemding, wordt de menige omgeschapen in de gemeenschap der kinderen Gods, en daarom kan men empirisch aanwijzen dat wáár is wat Gerhard Gloege uit de rijke ervaring van de Duitse kerkstrijd heeft meegenomen: "daarom is iedere echte eredienst - ik weet wat ik zeg! - een daad die zwaarder weegt dan de verwerkelijking van grootse projecten" (*Das Evangelium und die Gegenwart*, S. 31).²² Wellicht is er geen zuiverder gelijkenis van de eenheid en harmonie van enkeling en gemeenschap dan de *Heilige Tafel*, geen volkomener uitbanning van de demonie der eenzaamheid en tegelijk geen volkomener inwijding in een persoonlijk geestelijk leven, geen zo stellige deelname, in het geloof, aan de Laatste Dingen en tegelijk geen zo onwillekeurig solidair ingaan tot de strijd van de cultuur, tot de roeping van het mens-zijn op de aarde die

²² Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, *Kirche in dieser Zeit*, Heft 1, 1948.

des Heren is, geen dieper genieten van de vrede en tegelijk geen zuiverder moed de crisis van de dagen der mensen te doorstaan met het oog op de dag van de Zoon des mensen.

Vicieuze cirkel

Dat wil dus simpel hierheen dat we 'naar de kerk' moeten? Ja, wat wilde u anders? Het is geen vergissing en geen abstractie dat we door naar de kerk te gaan inderdaad naar de Kerk gaan! Maar zegt men: spaar mij! Als daar het medicament moet gehaald worden voor de kwalen van het moderne leven en voor de uitholling van de apostolaire arbeid - wel, dan kunnen we wel ophouden. De preek is altijd hetzelfde, de zang is vervelend, het gebed is weer een beschouwing, de sfeer is vaak oneerbiedig, het sacrament? Nu, daar doe ik allang niet aan! Wij kennen de toon en de vlakke of diepzinnige opmerkingen, de voorstellen tot verbetering en de heerlijke, loffelijke uitzonderingen. Wij weiden daar niet over uit, want dit is een vicieuze cirkel: *de veerkracht is gering omdat er geen training is*, en de training lukt niet omdat er geen veerkracht is. De actie is niet vruchtbaar genoeg omdat er geen stilte genoeg achter woont, en de stilte die we zoeken is niet levend genoeg omdat we de zuivere kracht niet opbrengen haar werkelijk te zoeken. De prediking is voor onze eisen en naar onze verwachtingen mager en daarom gaan we niet meer luisteren, en omdat wij niet meer komen, wordt de prediking al meer ingesteld op de mensenkinderen die blijkbaar *de* gemeente vormen en die blijkbaar heel andere verwachtingen koesteren en daarin niet teleurgesteld worden.

Een vicieuze cirkel *die niet van buiten kan doorbroken worden*, alleen van binnen uit: door trouw en standvastigheid, door het geloof dat zo ergens, dan hier God de Here ons halen wil in de levende cirkel, binnen de levende wanden van Zijn getuigenis, in de ommezingen van Zijn waarheid en werkzaamheid. Indien ergens een belofte over de mensen ligt en een geur van toekomst zich aan de aarde hecht, dan is het in de Liturgie, de dienst des Woords, der gebeden en der sacramenten. Wanneer we hier falen, dan is werkelijk elk missionair en sociaal-ethisch offensief van zijn operatiebasis afgesneden en beroofd zelfs van een land of streek waarheen we zouden kunnen wederkeren als we, voortgedreven boven de wateren van de Grote Vloed, zoeken en zoeken, als eertijds de duif die uitgezonden was uit de ark, naar een plaats voor het hol van onze voet. Wat willen we beginnen in de *Great Society* als we zelf weggespoeld worden door de nivellering van een kerkelijk collectivisme? Wat willen we voor de mens doen, als hij tenslotte wordt binnengehaald in een wereld waar ook geen stilte gevonden en gekend wordt, geen 'mystiek', geen 'cultuur', en waar de apostelen zelf versmachten zouden naar de nodiging van Jezus: kom, gij zelve, hier, in een woeste plaats, alleen en rust een weinig (Markus 6: 31).

Het zou alles niet zo behoeven te zijn als we in de *circulus veritatis*²³ van Woord en Sacrament waren opgenomen.

Het psalter

Het klassieke voorbeeld voor het verkeer van de mens in de gemeente blijft het

²³ Oorspronkelijke voetnoot van de redactie: *Circulus veritatis* = cirkel der waarheid.

psalmenboek. De beroemde, exegetische of liever hermeneutische²⁴ kwestie over het 'ik' in de psalmen, of het persoonlijk is dan wel het 'gemeente-ik' voorstelt, of het in sommige psalmen van lyrischen huize is en in andere van genuïen liturgische herkomst, bevat onzes inziens een belangrijke aanwijzing. Het probleem is complex, maar niet meer dan de werkelijkheid die wij nog heden ten dage in de Eredienst binnengaan, die wij daar mogen ondergaan en waarmee geladen, gezegend, uitgerust, wij de verkeerde wereld en Gods goede leven op aarde opnieuw tegemoet gaan.

In alle verwikkeling en verwisseling van subject blijft een andere orde werkzaam en ook min of meer erfahrbaar, namelijk dat de mens *eerst récht* méns is in de geméente, en dat de Geest, die in de gemeente woont, zich intensiveert in de enkelingen. In ieder geval vinden de Psalmen hun eigenlijke functie niet *in het brevier* maar in het Dienstboek der kerk. De complexiteit van gemeenschap en enkeling in de gemeente is in wezen zo weinig een vicieuze cirkel dat we, als door de tegenwoordigheid van de Geest zelf, zijn uitgeheven boven al onze spanningen, waanvoorstellingen van eenzaamheid, waanverlangens van teloorgaan in het geheel, waanfixaties op aporieën²⁵, die we zelf hebben leren koesteren.

In de mensen een welbehagen

Ondanks de voortgaande ontkerkelijking wordt de kerk zich meer en meer bewust plaatsbekledend te staan voor de mensheid, voor de 'mystiek', voor de 'cultuur', *dat is* voor het *mens-zijn* van de *enkeling*. Hoewel sombere gevoelens ons bezoeken, omdat het apostolaat het niet houden kan als de kernen te klein zijn, stellen wij ons in de stroom van de actie en de activering. Zonder voorbehoud dan dat der *geestelijke gezondheid* en de oproep de structuren van het gemeente zijn te respecteren. Daarom zijn onzes inziens de reacties tegen het activisme hoog te waarderen. We belanden in een klerikaal collectivisme, als we niet, ogenschijnlijk tegen de draad van het streven van deze eeuw in, de mens, de enkeling vinden. Als we niettemin geen eerherstel van het 'individualisme' bepleiten, is het, omdat wij in de gemeente in een sfeer gebracht worden waar de verscheurdheden der boosheid worden geheeld en de controversen der cultuur worden verzoend tot een inderdaad 'hoger eenheid' en de synthesen werkelijk in bloei staan.

Het is de éénheid die in Hem rust die is mens geworden, enkeling en eenzame, én die "troont op de lofzangen Israëls", die zijn Geest geeft opdat de gemeente zou gebouwd worden tot een woonstede Gods én die de mens in zijn nood de heilige kreet van de doorbraak schenkt: "Abba, Vader"²⁶ Die op de Pinksterdag in de tekenen van storm en vuur en taal *koinonia*, gemeenschap, schiep, maar - zo heet het - "er werden rondom hen zichtbaar tongen als van vuur, die zich verdeelden, *en het zette zich op een ieder van hen*" (Hand. 2: 3). Op een ieder van hen! De zonen en dochteren profeteren en de ouden hebben hun nieuwe dromen²⁷. Ieder en allen hebben een nieuw verleden (want het verleden is niet

²⁴ Oorspronkelijke voetnoot van de redactie: *Hermeneutisch* = betrekking hebbende op de leer der exegese.

²⁵ Oorspronkelijke voetnoot van de redactie: Waanfixaties op aporieën = waanbindingen aan denkmoeilijkheden.

²⁶ Rom. 8: 15.

²⁷ Naar Joël 3: 1, geciteerd in Hand. 2: 17.

onveranderlijk), een nieuw heden (want *dit* heden is niet vluchtig) en een nieuwe toekomst (want wat op hen toekomt, is niet de consequentie van de dynamische lijn van hun onmenselijk, beneden of antimenselijk leven, maar de vrucht van het vereeuwigde leven van de Zoon des mensen).

In de gemeente, die ten slotte alleen bezwijkt onder Christus' kritiek, zal steeds weer leven zijn als een leven uit de doden, zal steeds weer een *prediking* zijn als een levend woord, dat onbedoeld de gedichten van de tijd overtreft. In de gemeente zal steeds weer schuldbesef zijn en terugkeer tot de bronnen der vergeving, ook waar verharding onbreekbaar scheen geworden. In de gemeente zal steeds weer mystiek zijn, als een wijsheid, een bevinding, een pretentieloze innigheid van kennis der geheimen, een mystiek uit de bodem der banaliteit wonderbaar opgewassen. In de gemeente zal steeds weer cultuur zijn, als een schoonheid uit de grauwhed geboren en glanzend als de dauw van de dageraad. In de gemeente zal steeds weer de mens van zichzelf bevrijd worden in het wonder der liturgie, waarin niet geldt: esoterisch óf exoterisch, apostolaat óf pastoraat, leer óf leven, waarin niet is de uitputting van de ijveraars en de steriliteit van de geremden, waarin door de simpelste handelingen de engelenzang van de Kerstnacht van Godswege wordt toegepast aan de gejaagde, zelfs in en door de christenheid opgejaagde harten: vrede op aarde, in mensen een welbehagen. Welbehagen, gunstvertoon zonder einde in de naam van Jezus Christus, die gezegd heeft en zegt: "Ik ben gekomen opdat zij het léven hebben en overvloed" (Joh. 10: 10). Zó wordt vervuld dat de poorten van het nihilisme Zijn *gemeente* niet zullen overweldigen.